

UOT 81:1:81-1:81-13

HƏSƏN ƏLİSOY
Naxçıvan Dövlət Universiteti
alisoy1408@gmail.com

İNSANIN DÜNYANI QAVRAMASINDA DİLİN TƏSİRİ

Dünyada minlərcə fərqli dil və bir o qədər də çox fərqli mədəniyyətlər vardır. Mədəniyyət ilə əlaqəli olduğundan insanların danışdıqları dil onların davranışları və ətraf mühiti qavraması ilə birbaşa əlaqəli olmalıdır. Bu məqalədə dilin insanların dünyanı qavramasına təsiri tədqiq və təhlil edilir.

Açar sözlər: *dil, qavrama, ünsiyyət, dialektologiya, dilçilik.*

Məqaləyə belə bir sualla başlamışam: müxtəlif dillərdə danışan insanlar onları əhatə edən mühitdəki hadisələri eyni şəkildəmi qavrayırlar?

Yuxarıdakı sual hər zaman məni maraqlandırmışdır, məsələn, Azərbaycan dilində İngilis dilindəki kimi zaman formaları yoxdur və bu iki müxtəlif dilləri danışan insanların hadisələri anlaması eynidirmi və ya Azərbaycan dilində rus dilindəki kimi isimlərin cins kateqoriyası yoxdursa, bu müxtəlif dilləri danışanların dünyanı qavramaları nə dərəcədə fərqlidir? (4, s. 51)

Dilin insanların ətraf mühiti qavramasındakı mahiyyəti sualı elmin digər sahələrində də diqqətə alınır. Kriminalologiyada cinayətkarın davranış mexanizmi subyektivdir. Ehtimal olunur ki, insanların elədiyi hərəkətləri daxildən şərtləndirən amillərdən ən əsası dildir, geniş mənada bu, insanın özünü qavraması və başqaları ilə ünsiyyət qurma zamanı istifadə etdiyi siqnallar kimi təsvir edilə bilər.

Bu sual nə üçün vacibdir? İnsanın dünyagörüşü, demək olar ki, onun bütün varlığını - digər insanlar ilə əlaqəsini, özü ilə olan münasibətini, ətrafındakı dünya ilə qəbul edilmiş sosial davranış qaydalarını müəyyən edən dəyərlər piramidasıdır.

Yuxarıdakı suallara cavab müsbətdirsə - yəni dil insan təfəkkürünü formalaşdırırsa - bəlkə də o zaman fərqli dilləri danışanları bir- birindən ayıran bir çox başqa şeylər ortaya çıxacaq.

Dil sadəcə bir elmin obyektidir deyildir. Tarix, psixologiya, dialektologiya, dilçilik və digər elmlər dilə müxtəlif aspektlərdən yanaşır. Bu elmi məqalədə isə biz dilin özünəməxsus təbiəti ilə maraqlanacağıq. Beləliklə, dilin əsas problemlərdən biri olan fəlsəfəyə müraciət etməklə başlayaq.

1. Fəlsəfədə dil problemi

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumiyyətlə, dil bütün zamanların filosofları tərəfindən müzakirə olunan fəlsəfənin əsas problemlərindən biri olmuşdur. Fəlsəfədə dilin əhəmiyyətini araşdıranlardan bunların adını çəkmək olar. Yunan filosofu Platon, alman idealistləri Schelling və Hegel öz əsərlərində dərin

Məqalə tarixçəsi:

Göndərilib: 23.02.2019, qəbul edilib: 12.03.2019

dil anlayışları formalaşdırmışlar. Sonralar dil problemini təhlil etmək üçün fenomenoloji üsullarından istifadə edən Avropa alimləri E.Quserel, E.Kasirer; Rusiyanın təmsilçiləri Konst, Aksakov, G.G. Script, Losev və başqaları. Dil indiki qədər fəlsəfədə heç vaxt belə bir prinsipial yer tutmamışdır. (3, s. 26)

Hələ qədim zamanlarda belə bir nəzəriyyə ortaya çıxmışdır ki, insanların danışmağı ilə düşünməyini birləşdirən şey dildir: yəni, sözlər və söz birləşmələri, onlarla söylənən düşüncələr, və insanların dünyanı qavraması onları ifadə edən fikirləri əks etdirir. Metafizik və transendental fəlsəfənin ənənəsinə əsasən, linqvistik müxtəliflik sadəcə təsadüfi və xarici bir fenomen kimi düşünülür.

Romantizmdən əldə edilən dil və tarix fəlsəfəsinin əksinə, müxtəlif tarixi dillərin əsasən mədəni cəmiyyətlərin düşüncə və ruhunu formalaşdırdığına inanılır.

XVIII əsrdə ortaya çıxmış olan bir fəlsəfi nəzəriyyə "lingvistik müxtəlifliyi" universal olaraq lazım olan konseptual düşüncənin ifadəsi vasitəsi kimi deyil, düşüncə prinsipi üsulu kimi təqdim etməyə çalışır. Bu nəzəriyyənin bir sıra nümayəndələri var: J.G. Hamannher bir dilin unikal fərdiliyini vurğulayır, bu da anlayış aləminin fərqli bir mənası kimi düşüncə yaradır; Herder ayrıca, insanların düşüncəsini təyin edən hər bir dilin milli xarakterini vurğulayır; W. Von Humbold danışmağı fərqli dünya görüşü ilə danışma prosesi kimi təsvir edir; Heideggerde, tarixi insan mövcudluğunun bir dünyasının əsas yolu olaraq qəbul edirdi. Bütün bu yanaşmaları birləşdirərək, söz və əşya arasında olan bərabərliyi təsdiqləyən bütün tənqidi münasibətlər ayırd edilə bilər.

Bu problemin fəlsəfi kontekstdə qısa bir nəzərdən keçirildikdən sonra dilin nə olduğu, obyektin adı və onun adı (yəni müvafiq söz) arasındakı əlaqənin nə olduğu dəqiq olaraq aydın olmur. Artıq qeyd edildiyi kimi, bir əşyanın adı ilə əlaqəsi (yəni müvafiq söz) fəlsəfədə ən mürəkkəb məsələlərdən biridir və hətta fəlsəfənin əsas problemlərindən biridir.

Əslində əşyanın nə olduğu və onun adı çox sadə və aşkar kimi görünə bilər. Ancaq bu problemi təhlil etməklə məşğul olanlar çox sıx-sıx bunun belə olmadığını görürlər. Əksər hallarda, bu aşkarlıq dar və məhdud şəkildə anlaşılır.

Bu məqaləyə başladığım zaman qoyduğum suala cavab vermək üçün daha nələrə əsaslanmaq olar? Zənnimcə, bunun üçün tarixə müraciət edib dilin yaranması şəraitinə və ona təsir edən amillərə baxmaq lazımdır.

2. Dilin tarixən yarandığı mühit

Dünyada artıq mənşələrinə və digər dillərlə qohumluq əlaqələrinə görə qruplara ayrılmış 3000-dən çox dil mövcuddur ki, hər bir dil qrupu fərqli, protodil adlanan dillərdən yarandığı zənn edilir (5, s.62).

Müasir insanların danışa bilməyəcəyini təsəvvür etmək çox çətindir. Hətta ən ağılsız insanı da bu qabiliyyətdən məhrum təsəvvür etmək çətindir. Hətta tək olan birisi də, sakitlik vəziyyətdə, düşündüyü zaman da dildən istifadə edir. Danışma qabiliyyətinə sahib olan birisi üçün kar və lal insanın həyatını və ağılında olanları təsəvvür etmək çətindir.

Bəs insanlar danışmağa və dildən istifadə etməyə necə başladılar? İndi neandertalların sadəcə müəyyən anatomik çatışmazlıqlara görə müasir insanlar

tərəfindən istifadə olunan səsləri tələffüz edə bilmədiklərinə inanılır. Təxminən 35.000 il əvvəl baş verən genetik mutasiyanın müasir insanda olan ağızlarının quruluşunu yaratdığına və eyni zamanda bu çatışmazlıqları aradan qaldırdığına inanılır. Bu hadisə səslə ünsiyyət də işlətdiyimiz səsləri dəqiq tələffüz etmək üçün bir fürsət oldu.

Mülayim iqlimin cənubunda yaşayan insanların dilinin indiki vəziyyətdən çox fərqli olmasına baxmayaraq, dildən istifadə etməyə başladılar. Onlar əcdadlarının bir çox jest elementlərini qoruyub saxladılar. Ancaq onların nailiyyətlərinin izlərindən yalnız az hissəsini türk, Qafqaz, fransız, İspan kimi dillərdə görə bilərik.

Dillərin dünyanın bir deyil, müxtəlif yerlərində və müxtəlif zamanlarda əmələ gəldiyini vurğulamaq lazımdır. Dörd əsas mədəni inkişaf mərkəzi var (və buna görə müxtəlif sosial sistemləri olan dörd mədəniyyət, həmçinin dil sistemi və inanc sistemləri):

İlkin mədəniyyət mərkəzi Orta Şərqdə, eləcə də Aralıq dənizinin şərq sahillərində, xüsusən Kiçik Asiyada formalaşmışdır. Burada sosial düzəliş matriarxat prinsiplərə əsaslanırdı. Dil əlamətlərinə rast gəlinmir.

İkinci mədəniyyət mərkəzi Orta Asiyada və Uzaq Şərqdə formalaşmışdır; ikinci mədəniyyət mərkəzi Şimali Amerikada da öz təsirini çox göstərir. Burada gəzən əhali şamanlar tərəfindən idarə olundu. Bu köçəri mədəniyyətlər çərçivəsində formalaşmış dillər (Çin, Malay və Türk) qeyri-maddi (yəni görünməz, mənəvi) bir dünyanın olduğu hissini çatdırırdı. Dünyada başqa heç bir yerdə qeyri-maddi (ruhani) dünyadakı sirlər burada olduğu kimi başa düşülməmişdir.

Üçüncü mədəniyyət mərkəzi Şimal-Şərqi Afrikada formalaşmışdır. Bunun əsasında insan zehni gücünün imkanları ilə bağlı bir sıra xüsusiyyətlər inkişaf etmişdir. Buradakı hamiot-semit dilləri (ərəb, İvrit) yaranmışdır və bu dillərlə müxtəlif yaradıcılıq hadisələri mükəmməl əks etdirilirdi. Bu dillər insanın yaratdığı sait və samit səslərinin tamamilə fərqli rollarının olduğu bir dildir. Samitlər bu dillərdə əsas mənaları verirlər, saitlər isə bu əsas mənə ilə əlaqəli hərəkətləri.

Dördüncü mədəniyyət mərkəzi Şimali Sibirdə Qütb dairəsində yaranmışdır. Xarici şərtlər digər üç mərkəzin xarici şərtlərindən çox fərqlənirdi, zamanla buzlaqlar əriməyə və suyun səviyyəsi xeyli artmağa başladı ki, bu insanların digər mədəniyyət mərkəzlərindən ayrılmasına səbəb oldu. Müstəmləkəçilər qütb dairəsinə çatdıqlarından 2000 il əvvəl bu insanlar tamamilə dünyanın qalan hissəsindən ayrılmışdılar. O dövrdə yeni Hind -Avropa dilləri ailəsi formalaşmağa başlamışdır. Bu yeni dilin köməyi ilə müəyyən vaxt və məkanda kompleks və həssas insan təcrübəsini ifadə etmək mümkün olmuşdur. Sanskrit, Litva və qaraçı kimi qədim dillər, Hind- Avropa dillərinin strukturunun mürəkkəbliyi haqqında bizə məlumat verə bilər.

Beləliklə, əsasən fərqli şəraitdə formalaşmış üç əsas dil sistemini fərqləndirə bilərik: Çin, Malay və Türk dilləri - qeyri-maddi (yəni görünməz, mənəvi) dünya hadisələri, hamiot-Semit dilləri – yaradıcı hadisələr üçün, Hind-Avropa dilləri isə insan təcrübəsini ifadə edir. (9, s. 180) Bu, müxtəlif dillərdə eyni

fenomenin fərqli bir şəkildə qəbul edilməsinə gətirib çıxardı - fərqli bir dildə eyni fenomenin digər aspektini vurğulayırıq ki, bu da qaçılmaz olaraq eyni fenomenin tamamilə fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Həm də dilin formalaşması kontekstində bu dillərin müxtəlif strukturlarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

3. Müxtəlif dil strukturları və istifadə olunan sözlərin mənaları

Birincisi, sözün özü nədir? Bir işarə olaraq söz ikimənəlidir: 1) insanın şüurunda mövcud bir obyektin və ya fenomenin anlayışı (bu şeyin və ya fenomenin mənasını deyə bilirik); 2) şüurda sözün təsviri. Bu sözün xəyalının mütləq səslənməyəcəyi vurğulanmalıdır; işarələr və s. Sözün ən vacib ünsürü onu ifadə edən səslər deyil, onun mənasıdır.

Bir sözün mənası sözün anlayışından necə fərqlənir (başqa sözlə, söz tərkibi və sözün ifadəsi arasındakı fərq nədir)? Bu sualın cavabı belə bir nümunədə məlum ola bilər: "incəsənət" sözü müxtəlif dillərdə eyni mənaya gəlir: rus dilində "искусство", alman diində "die Kunst", ingilis dilində "art", yunan dilində "techne" və s. Aydındır ki, müxtəlif dillərdə bu sözlər eyni konsepsiyaya (yəni, Azərbaycan dilində "incəsənət" kimi istifadə olunan) aiddir. Ancaq hər bir dil sözün bu mənasına fərqli bir mənə çaları verir. Bu da mahiyyətcə bu sözün məzmununun qavranılmasını dəyişdirir ki, bu da eyni zamanda insan düşüncəsinin bütün prosesini dəyişir. Alman sözü "die Kunst" (incəsənət) "können" (bacarmaq, qabiliyyətli) sözündən gəlir və buna görə də sənətin çox konsepsiyası iradəli və yaradıcı bir hərəkət kimi qəbul edilir. Latın dilində incəsənətin ekvivalenti yaratma, hazırlama prosesi mənasını əks etdirir. Yunan "techne" sözü həyat mənasında istifadə olunur və s. Bütün bunlar eyni anlayışın fərqli mənalarıdır.

Türk dilinin nümunəsi ilə davam edərkən fərqli dil strukturları arasındakı fərqləri qısa bir şəkildə müzakirə edəcəyik.

Digər dilləri, əsasən Avropa dillərini öyrənərkən, mən düşüncə tərzinin lingvistik formada həlledici olduğunu başa düşdüm. Avropalılar və Türk dilli xalqlar eyni şəkildə düşünə bilməz. Çünki Türk dilinin sintaksisi, söz sırası başqa hər hansı bir Avropa dilindən çox fərqlənir.

Nəticə

Bu qısa və səthi təhlillərdən, mənim fikrimcə, bu nəticə çıxara bilərik ki, dil insanın düşüncə tərzini və davranışlarını müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Papers In Structural And Transformational Linguistics; ZELLIG s. HARRIS; Dordrecht 1970
2. De Busser Rik, LaPolla Randy J. (Editors). Language Structure and Environment, Philadelphia, USA
3. De Groot Annette M.B. Language and Cognition in Bilinguals and Multilinguals: An Introduction, New York, 2001
4. EDWARD SAPIR, Culture, Language, and Personality, UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS BERKELEY, LOS ANGELES, LONDON

5. Sociolinguistic typology, PETER TRUDGILL, OXFORD UNIVERSITY PRESS 2012
6. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка: К вопросу о предметесоциолингвистики.- Ленинград: Наука, 1975. - 275с.
7. Арутюнова Н.Д. Проблемы коммуникации / Арутюнова НД. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. - М.: Языки русской культуры, 1998. - С. 643-686.
8. Виноградов В.А., Коваль А.Н., Порхомовский В.Я. Социолингвистическая типология: Западная Африка. М.: Институт языкознания РАН, 1984.-128 с.
9. Гухман, М.М Введение // Типы наддиалектных форм языка.- М.: Наука, 1981.-С. 3-18; 304.
10. Гухман М.М, Семеток Н.Н. История немецкого литературного языка IX -XV вв. Отв. редак. член кор. АН СССР В.Н. Ярцева. - М.: Наука, 1983. -199 с.

РЕЗЮМЕ

ГАСАН АЛИСОЙ

ВЛИЯНИЕ ЯЗЫКА НА ВОСПРИЯТИЕ МИРА

В мире есть тысячи разных языков и много разных культур; Поскольку язык связан с культурой человека, язык, на котором говорят люди, должен быть непосредственно связан с их восприятием поведения и окружающей среды. В этой статье мы рассмотрим влияние языка на восприятие людьми мира.

Ключевые слова; язык, восприятие, коммуникация, диалектология, лингвистика.

SUMMARY

HASAN ALISOY

INFLUENCE OF LANGUAGE ON PERCEPTION OF THE WORLD

There are thousands of different languages and many different cultures in the world; Because language is related to the culture of the person, the language spoken by people must be directly related to their perception of the behavior and the environment. In this article we will look at the impact of language on people's perception of the world.

Key words; language, perception, communication, dialectology, linguistics.

(Filologiya üzrə elmlər doktoru, prof. S.Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir)

